

Метод, методика та методологія в сучасній етнологічній науці

На початку XXI сторіччя українська гуманітарна наука значно наблизилася до європейських стандартів. Це безсумнівно. Однак все ще проблематичною ділянкою в гуманітарних дисциплінах є обґрунтування методологічних принципів і визначення методів власного дослідження. Науковці, особливо молоді, роблять дуже подібні помилки: вперто сплутують методику дослідження з методологією, заявляють на початку праці про ті методи, які й не збираються використовувати насправді тощо. Не претендуючи на істину в останній інстанції, спробуємо визначити відмінність між поняттями "метод", "методика" і "методологія", охарактеризувати методичний та методологічний інструментарій сучасного етнолога.

Почнемо з найпростішого, а саме з методів. Різні визначення терміна "метод" збігаються щодо того, щоб вважати його сукупністю принципів, прийомів та правил пізнання того чи іншого предмету дослідження.

Тема методів дослідження, хоч і не розроблена належним чином у сучасній етнології, проте досить добре освоєна представниками суміжних дисциплін, тому не потребує серйозних дискусій, а лише узагальнень з обумовленням специфіки саме етнологічної науки.

З точки зору сфери застосування, методи поділяються на загальнонаукові та спеціальні. До загальнонаукових належать ті, що використовуються майже у всіх науках. Серед них: спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент, узагальнення, абстрагування, формалізація, аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, моделювання, ідеалізація, ранжирування, а також аксіоматичний, гіпотетичний, історичний та системний підходи¹. До спеціальних методів зараховують ті, які застосовуються в одній чи кількох суміжних науках (дисциплінах). Так для філологічних наук таким методом є контент-аналіз текстів. Для етнології, особливо для її культурного блоку, як не дивно, цей метод також годиться (контент-аналіз етнографічних та фольклорних текстів), однак специфічним для неї (а також для культур-антропології та соціальної антропології) є метод емпатії або метод включеного спостереження. **Метод емпатії**, вважають дослідники, (навіть якщо він так не називався) був популярним в етнології завжди. Так, ще основоположник функціоналізму Б.Малиновський писав: "Антрополог должен уловить точку зрения туземца, его отношение, осознать его видение и его мир... Исследователь, занятый полевой работой, должен научиться думать, видеть, чувствовать, а иногда вести себя как представитель данной культуры"². Аналогічні думки висловлювали такі відомі етнографи, як Д.Тодлок, Дж. Кліфорд та ін. Застосовуючи метод включеного спостереження, етнограф намагається одночасно й емоційно контактувати з учасниками, і об'єктивно спостерігати за їх життям. Під час застосування методу емпатії важливо "не знання предмета, а умение мыслить в данной логике"³.

За ступенем абстракції методи можна поділити на теоретичні та прикладні (вар.: емпіричні, дослідні).

Прикладні методи в етнології поділяються на: 1) методи збору (отримання) інформації; 2) методи систематизації та класифікації інформації; 3) методи нарації (описові методи).

1) Методи збору первинної інформації, в свою чергу поділяються на а) польові (спостереження, опитування, анкетування) і б) "кабінетний", тобто метод аналізу документів. Не можна погодитися з тими дослідниками, які до методів збору інформації залучають візуальні (відео-, фотозйомку, аудіозапис тощо)⁴, оскільки вони є складовою спостереження і опитування за допомогою технічних засобів.

Отже, методи збору інформації становлять першу підгрупу прикладних методів.

Другу підгрупу складають методи систематизації та класифікації, адже після того, як матеріал зібрано, його потрібно відповідно систематизувати. І тут можна згадати такі важливі для етнології методи, як картографування, каталогізація та статистичний. Щоправда, варто пам'ятати: довільне наведення несистематизованих ілюстрацій у дослідженні, публікація якої-небудь карти, введення статистичних даних у текст ще не є ознакою використання методів систематизації та класифікації. Лише тоді, як малюнки подаються у вигляді ієрархічної

послідовності (наприклад, від простішого до складнішого, за типом, за функціями тощо), лише тоді, коли на карту наноситься поширення артефактів культури, термінології або ареалів побутування обряду чи звичаю, і лише тоді, коли статистичні дані є повними і класифікованими дослідником самостійно в таблиці схемі чи графіку, лише тоді можна говорити про застосування методу класифікації та систематизації. Результатами застосування цих методів, отже, є різноманітні таблиці, схеми, графіки, каталоги і карти.

Звичайно, відсутність схем, таблиць чи графіків ще не свідчить про те, що автор не систематизував матеріал. Адже, якщо для прикладних тем (звичаї, обряди, матеріальна, господарська культура), це є дуже бажаним і прикладом професійності автора, то в теоретичних темах застосування цього інструментарію майже неможливе. Саме структура такого теоретичного наукового дослідження, зміст – це є спосіб систематизації досліджуваного матеріалу.

3) У третю підгрупу прикладних методів етнології входить нарративний або описовий. Простий виклад фактів та їх опис у хронологічній чи типологічній (наприклад, регіональній) чи будь-якій іншій послідовності, тобто переказ того, що зібрано в польових умовах, в архівах чи з публікацій становить левину частку етнологічних, до речі й історичних, досліджень. І практично, неможливо собі уявити історичну чи культурологічну науку без застосування цього методу, адже генераторами нових ідей є одиниці, а більшу кількість дослідників мають складати бджілки–трудівниці, які ретельно збирають пилок з усіх квіток і несуть у вулик.

Методи нарації (описові методи) можна також класифікувати відповідно до предмету дослідження, зокрема, на метод біографічної нарації, метод історичної нарації, етнографічної (етнокультурної) нарації.

Українська етнографія як наука емпірична, прикладна, демонструє успішне застосування широкого спектру прикладних методів дослідження.

Теоретичні методи.

1) Традиційним теоретичним методом дослідження для гуманітарних дисциплін історичного, культурологічного та філологічного спрямування є історико–порівняльний. Незважаючи на те, що після розпаду Радянського Союзу, в науці з'явився певний скепсис до нього, проте останнім часом в багатьох московських виданнях теоретиків історії відбувається його реабілітація, адже "сравнение – универсальная категория мышления и универсальный метод научного познания"⁵. Завданням порівняльного дослідження є не лише знаходження подібності порівнювальних об'єктів, а й відмінностей. Особливо місцеву специфіку загальнонаціональних чи макрорегіональних явищ та культурних процесів.

Історико–порівняльний метод поділяється на порівняльно–генетичний (коли порівнюються генетично споріднені явища, наприклад, слов'янські звичаї та обряди, народна термінологія) і порівняльно–типологічний (коли порівнюються типологічні явища в різних культурах, що виникли внаслідок подібних соціальних умов, наприклад, звичай кровної помсти чи ініціальні обряди).

Для історико–порівняльного методу надзвичайно важливим є визначення часових параметрів. Порівняльний аналіз може вестися в синхронічному (наприклад порівняння явищ, що існують в одній часовій площині), або в діахронічному зрізі (дослідження явища у динаміці протягом певного часового періоду). Саме за цим показником історико–порівняльний метод може бути синхронічним або діахронічним. Останній, в свою чергу, має свої різновиди – хронологічний (коли порівняльний аналіз ведеться неперервно на одному, за хронологією) і ретроспективний (коли часовий континуум розривається і тоді порівнюються два розірвані в часі явища).

Крос–культурний і компаративний методи мають пряме відношення до історико–порівняльного методу, оскільки використовують той самий науковий інструмент порівняння, однак мають локальну прив'язаність або до певної національної наукової традиції (наприклад, крос–культурний метод є типово американським), або до певного наукового напрямку і школи (вітчизняна компаративістика ХІХ ст.).

Для здійснення порівняння застосовуються загальнонаукові методи аналогій, типологізацій, дедукції, індукції, аналізу, синтезу тощо.

Варто зазначити, що навіть сьогодні через застосування історико–порівняльного методу можна здійснити багато наукових завдань.

2) Більш сучасним теоретичним методом, який прийшов, а точніше приходить до нас із заходу, вважається системний. Він базується на розумінні соціуму як складної нелінійної самоорганізуючої динамічної системи, якій властива багатоваріантність, гнучкість, нестабільність. Для соціуму, людського суспільства, на відміну від природи, на першому місці стоїть не закономірність, не правило, а випадковість. Саме вона є стійкою рисою, невід'ємною властивістю антропо-суспільної системи, умовою її існування та розвитку. Подібні нестабільні гнучкі системи вивчає синергетика – новий міждисциплінарний науковий напрям, який виник приблизно тридцять років тому.

Стосовно історичної етнології, етнос, етнічна культура також можуть розглядатися як гнучкі системи, причому розглядатися не ізольовано, а в системі вищого порядку – наприклад, макрорішення цивілізації, слов'янської метакультури тощо. Саме так бачив етнос Лев Гумільов. "Етнос – это замкнутая система дискретного типа – корпускулярная система"⁶, "реальную этническую целосность мы можем определить как динамическую систему, включающую в себя не только людей, но и элементы ландшафта, культурную традицию и взаимосвязи с соседями"⁷, – писав він.

Отже, традиції системного розуміння етносу, етнічної історії, етнічних процесів існувала навіть в середовищі радянської науки, щоправда, в опозиційному до офіційної науки таборі.

Щоправда, варто визнати, що Л.Гумільов системність розумів по-своєму. Для нього випадковість хоч і має велике значення в історії, проте не визначальне. Закономірності, на його думку, в етносфері все-таки існують, кожен етнос розвивається за певним алгоритмом, проходячи у своєму розвитку кілька фаз.

Незважаючи на те, що поступово починають з'являтися публікації на тему системного підходу в гуманітарній науці, щоправда, переважно в Росії, вона все ще лишається нерозробленою в Україні. Однак це не означає, що українські дослідники не мають уявлення про системний підхід. Аж ніяк. Річ у тім, що з системним методом значною мірою співвідноситься комплексний підхід, який досить успішно, хоча й не надто часто, застосовується в українській етнології.

Комплексність в етнології передбачає передусім використання даних суміжних дисциплін. Для аналізу використовується найрізноманітніший історичний матеріал: дослідження етнографів, записки мандрівників, фольклорні та художні тексти, етносоціологічні дослідження, газетні і журнальні статті, офіційні документи, історична і суспільно-політична література, усні тексти – оповіді, жарти, словесні реакції на різноманітні ситуації, обмовки, ланцюжки розмірковувань, аргументи, що ними користуються в суперечках, пояснення різних явищ, власної поведінки тощо⁸. До цього можна додати, що вивчення ранніх періодів етнічної історії неможливий без залучення археологічного матеріалу, без лінгвістичних розвідок.

Системний метод співвідноситься з комплексним у сфері системного моделювання, щоправда, з тією відмінністю, що моделюється не майбутнє, а минуле, переважно дописемні періоди історії. Етнології, як дисципліні історичній, більш притаманне ретроспективне, а не прогностичне моделювання. Ретроспективне моделювання більше відоме в етнологічній науці як метод реконструкції (етнокультурної, етнографічної). Реконструються соціальні і культурні явища, результатом якого є певна соціальна модель⁹.

Теоретичні методи часто називають підходом – системним, комплексним, історичним.

Тепер щодо **методології дослідження**.

У радянські часи все було набагато простішим. Навіть не дуже розуміючи суть марксистсько-ленінської методології, можна було за допомогою ходових цитат скомпонувати методологічні принципи власного дослідження, навіть, якщо вони там і не були застосовані. Сьогодні ж, в епоху плюралізму ідей та теорій, все є набагато складнішим.

Почнемо з визначень терміна "методологія".

Советский энциклопедический словарь визначає поняття "методологія" таким чином: "Методология – учение о структуре, логической организации, методах и средствах деятельности; методология науки – учение о принципах построения, формах и способах научного познания"¹⁰. "Словник української мови" дає таке тлумачення: "Методологія – вчення про науковий метод пізнання й перетворення світу, його філософська, теоретична основа"¹¹. У "Юридичній енциклопедії" цей термін трактується так: "Методологія юридичної науки – система

підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання..."¹². Останнє видання конкретизує це визначення, включаючи до нього: філософсько–світоглядні підходи; загальнонаукові методи; спеціальні методи.

Отже, термін "методологія" розпадається на два значення, безумовно, споріднених між собою, проте не ідентичних: а) наука про методи дослідження; б) філософсько–світоглядні підходи.

Причому, якщо для точних наук друге значення слова "методологія" взагалі не є принциповим, оскільки для всіх них характерний матеріалістичний та діалектичний підхід, то для гуманітарних наук він є багато в чому визначальним. Щодо етнології, то без визначення методології дослідження неможливо професійно досліджувати такі теоретичні питання, як етногенез українців, алгоритм етнічної історії, реконструкція архаїчних явищ народної культури.

Хоч дослідники і стверджують, що методологічні засади вивчення явищ етнічної історії, зокрема, етногенезу, поділяються за рівнем абстракції на філософсько–історичні та етно–теоретичні¹³, однак насправді відділення одного від іншого значно шкодить дослідженню. Теорія етносу неможлива (йдеться лише про професійні праці) без визначення філософсько–історичних методологічних принципів дослідження. Дві опозиційні теорії етногенезу та етнічних процесів в радянській науці (Ю.Бромлея і Л.Гумільова) базувалися на чітко визначених принципах, за якими вони трактували історію, – 1) стадійності та еволюційності (і, відповідно, безкінечності історичного поступу) чи 2) кінечності та дискретності (народження, розквіт і смерть етносів як біосоціальних організмів). З точки зору методології, всі теорії етногенезу українців – і дорадянські і пострадянські – є за своєю суттю стадіальними та еволюційними, саме тому, можливо, і не існує єдиної концепції, оскільки цей підхід провокує безкінечну кількість варіантів (дифузійних, однолінійних, міграційних, автохтонних, змішаних тощо) еволюційних перетворень різних етнічних та соціальних спільностей, які проживали на території нинішньої України або поза нею. Більш перспективним, на нашу думку, є підхід Л.Гумільова, який, щоправда, потребує поглиблення і уточнення. Він поки що не застосовується в українській етнології, оскільки потребує від дослідників панорамного¹⁴ і полілінійного¹⁵ бачення історії народів Європи та Азії, а також глибоких знань у сфері зарубіжної етнології. Так, наприклад, досить помічним є застосування методу історико–культурних аналогій (за Л.Гумільовим, метод хронологічної екстраполяції¹⁶): вивчаючи історію "молодих" народів, етногенетичні процеси яких відбувалися в порівняно недалекому минулому і залишили по собі чіткий слід у широкій і докладній літературі минулих століть, можна екстраполювати свої спостереження щодо закономірностей етногенетичних процесів на історію "старших" народів, щодо етногенезу яких не залишилося писемних матеріалів. Найцікавіший з цієї точки зору досвід Південної Америки, де кожен з новоутворених народів демонструє свою специфічну модель етногенезу, однак при цьому, виявляється, всі ці моделі мають одні й ті ж закономірності, про які навіть не здогадуються прибічники еволюційно–стадіальних теорій.

Варто визнати, що теорії етногенезу завжди є гіпотетичними, оскільки базуються на непрямих даних, на непрямих доказах. Можливо, саме тому, теорії етносу як такої в зарубіжній науці й не має. Це прерогатива радянської і пострадянської науки.

Щодо використання засадничих методологічних принципів у іншій сфері етнології – а саме культурній – то вони необхідні тим дослідникам, які застосовують теоретичний метод реконструкції, зокрема, під час вивчення архаїчної культури дописемного періоду. Подібно до сфери етногенезу та етнічної історії, сфера культури також потребує заміни еволюційно–стадіальних методологічних засад на цивілізаційні: поняття язичництва, християнства і народного християнства мають розглядатися панорамно. Незнання історії християнства, особливо на ранніх його етапах, коли воно існувало не як канон, а у формі різноманітних течій, сект та напрямів, призвело до хибного бачення багатьох реалій народної культури як "язичницьких пережитків", що спотворило картину архаїчної культури українців. Саме так, зокрема, трактуються мандрівні апокрифічні сюжети, які прибули на Україну через богумильську традицію, що в історії української культури трактується як третій південнослов'янський вплив.

І останнє: чи потрібно визначати методологічні принципи для робіт, які стосуються менш глобальних, прикладних питань? Очевидно, що так. Зокрема, вивчаючи традиційну та сучас-

ну народну культуру, дослідник має усвідомлювати, до якого типу відноситься суспільство (носії цього типу культури) – доіндустріального, ранньоіндустріального, індустріального, постіндустріального чи інформаційного (якщо він сповідує цивілізаційний методологічний підхід), або феодального, капіталістичного чи соціалістичного (якщо він сповідує формаційний істматівський підхід). Залежно від цього і кваліфікуватимуться ті чи інші досліджувані явища та культурні процеси.

Підводячи підсумки, можна сказати, що сучасна українська етнологія займає достойне місце серед гуманітарних наук у сфері розробки і використання різноманітних – як теоретичних, так і прикладних методів дослідження. Щодо методологічних засад розробки теоретичних і ряду практичних питань, відчувається значна потреба в подальших дискусіях і дослідницьких розробках.

¹Сотникова Т.В., Різун В.В. Методи наукових досліджень у журналістикознавстві: Навч. посібник. – К., 2006. – С.6.

²Цит. За: Лурье С.В. Историческая этнология. – М., 1997. – С.430.

³Там само. – С.431.

⁴Кравченко А.И. Социальная антропология. – М., 2003. – С.141–156.

⁵Румянцева М.Ф. Теория истории. – М., 2002. – С.198.

⁶Гумилев Л. География этноса в историческом развитии. – М., 1990. – С. 27.

⁷Там само. – С.101.

⁸Лурье С.В. Вказ. праця. – С.428.

⁹Спроба таких реконструкцій здійснена автором статті у працях: Гримич М.В. Слідами архаїчного ритуалу в пісенних сюжетах про перевтілення утоплениць // Народна творчість та етнографія. – 1990. – №5. – С.40–44; Гримич М.В. Методологічні засади вивчення систем спорідненості // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – К. – 2000. – №6. – С. 35–39.

¹⁰Советский энциклопедический словарь. – М., 1982 – С.806.

¹¹Словник української мови. В 11–ти т. – Т.IV. – К., 1973. – С.692.

¹²Рабинович П.М. Методологія юридичної науки // Юридична енциклопедія. – Т.3. – К., 2001. – С.618.

¹³Павленко Ю. Теоретико–методологічні засади дослідження етногенезу // Ruthenica. – К. – 2002. – №1. – С.9.

¹⁴Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь – М., 2003. – С.185

¹⁵Павленко Ю. Теоретико–методологічні засади дослідження етногенезу // Ruthenica. – С. 10.

¹⁶Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – С.169.